

A magyarországi vidéki zsidók társadalmi emlékezete az ezredforduló óta

Social Memory of Rural Jews in Hungary since the Turn of the Millennium

ABSTRACT: Since the 1989 political transition, a multifaceted process of knowledge production and memory formation regarding rural Jews has been ongoing in Hungary's civil and academic spheres, often starting from or leading to local history research. These initiatives typically have multiple aims and functions: mourning the losses of the Holocaust, confronting and facing the difficult past, and uncovering the historical values of specific localities. Through the presentation of examples and analysis of a bibliography on the subject, this article evaluates the achievements, directions, and shortcomings in this field, using historian Diana Pinto's conceptual framework of "Jewish Space." Building on the theoretical and practical analyses by Diana Pinto, Erica Lehrer, and Ruth Ellen Gruber, the author emphasizes that the social memory of European Jews can be most effectively created in spaces where Jewish and non-Jewish organizations and individuals can collaborate, engage in dialogue, and make joint contributions. The analysis also highlights the need for more professional and financial support for individuals and organizations active in this area and stresses the importance of coordinating their work and developing strategies based on professional criteria to ensure the efficient use of resources.

KEYWORDS: Hungarian Jews, local history, culture of memory, politics of memory, memorial sites, Holocaust, rural Jewish communities,

A rendszerváltás óta sokrétű tudástermelési és emlékezeti folyamat zajlik a magyarországi vidéki zsidókról¹ a civil és tudományos életben, amely gyakran

* A szerző a Tom Lantos Intézet Zsidó Élet programjának menedzsere. Email: e.susan@tomlantosinstitute.hu

egy-egy helytörténeti kutatásból indul ki, vagy épp oda vezet. Ezen kezdeményezéseknek általában többes célja és funkciója van: a holokauszt utáni veszteségek feletti gyász, a múlttal való szembenézés és szembesítés, valamint egy adott település múltbéli értékeinek felkutatása. De hogyan egyeztethető össze a népi emlékezet a múlt nosztalgikus bemutatásával, mely az a nemzeti identitás részeként a vidéki települések önreprezentációjának hangsúlyos eleme?² Létezik-e együtt a kettő úgy, hogy a holokauszt ne árnyékolja be a „boldog békeidők” vágyott emléket, vagy épp fordítva, a polgári múlt felmutatása ne váljon a holokauszt emlékezetének elfedésévé? Kik azok, akik ezen nehézségek ellenére arra vállalkoztak az elmúlt évtizedekben, hogy a magyarországi vidéki zsidó múltat feltárják és dokumentálják? Ezen kérdéseket észben tartva, a magyar holokauszt 80. évfordulójának évében, időszerű lehet a vidéki zsidók társadalmi emlékezetéhez kapcsolódó kezdeményezések rövid áttekintése. Az évfordulón túl azért is különösen aktuális ez a kérdés ma, mert a kommunikatív emlékezet éppen 80-100 év elteltével alakul át kulturális emlékezeté, így most éppen ezen átmenet kezdetén járunk.³ Azaz most következik be az a fordulat, amely után már nem marad olyan élő ember, aki a magyar vidéki zsidóság túlnyomó részének meggyilkolása előtti időszakban született, és akinek erről az időszakról közvetlen tapasztalata, személyes emléke lenne. Jelen írásban, e folyamat kezdetén, a vidéki zsidókról, zsidóságról szóló tudástermelés folyamatáról igyekszem pár gondolatot megfogalmazni, és egy-egy példát említeni a teljesség igénye nélkül. Reményeim szerint ezzel hozzájárulhatok e téma egyelőre még szerény mennyiségű magyarországi tudományos diskurzusához.

¹ Dr. Fenyves Katalin történész (OR-ZSE), dr. Gábor Anna építészettörténész és dr. Kovács Mónika, az ELTE Interkulturális Pedagógia és Pszichológiai Karának docense egymástól függetlenül felhívták a figyelmemet arra, hogy bár a köznyelvben és a szakirodalomban elterjedt a zsidók összességére a „zsidóság” kifejezés, helyesebb lenne zsidóság helyett „zsidókról,” vagy „zsidó emberekről” beszélni, hiszen a zsidók sokfélék, így problémás lehet egy homogénnek tűnő csoportként kezelni őket. Problemátikus lehet továbbá, hogy a zsidóság, mint egységes csoport (jogi kategória) Magyarországon kizárólag a zsidótörvények idején létezett. A „zsidóság” kifejezést inkább a „zsidó identitás” szinonimájaként lehetne használni. Pl. „XY úgy éli meg a zsidóságát, hogy minden péntek este gyertyát gyújt.” Ennek értelmében jelen írás igyekszik ezt a kritikai nyelvi hozzáállást tükrözni.

² Csurgó Bernadett: A vidék nosztalgiája. Kulturális örökség, turizmus- és közösségszervezés három észak-alföldi kistérségben. *socio.hu. Társadalomtudományi Szemle*, 2014/2. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/434>

³ Ld. erről Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz, 2004. 49–56.

Egy magyarországi vidéki zsidó helyismereti bibliográfia összeállításának tanulságai

2022-ben a Tom Lantos Intézet munkatársaként egy olyan bibliográfiát állítottam össze, amely tartalmazza a magyarországi vidéki zsidókról szóló, 2000 után megjelent magyar nyelvű könyvek alapvető bibliográfiai adatait (cím, szerző, kiadás helye, kiadó neve, kiadás éve, terjedelem), illetve azt, hogy mely település, illetve földrajzi régió, amire az adott kiadvány fókuszál.⁴ Jelen elemzést az ebből a bibliográfiából levonható tanulságokkal kezdem, mivel ez egy jól behatárolható szelete a vidéki zsidóságról szóló tudástermelésnek. Az emlékezeti és tudástermelési folyamatok természetesen ennél sokkal tágabbak, teljes feltárásuk azonban nagyszabású kutatást igényelne, amire jelen tanulmány keretei között nincs lehetőségem.

A hiánypótló, ámde bővítésre szoruló bibliográfia, amelyet jelen cikk írásának alkalmából 2023-as adatokkal is kiegészítettem, jelenleg 246 tételt tartalmaz.⁵ A bibliográfia csak a mai Magyarország területén található régiókra és településekre koncentrál, könyv formájában megjelent kiadványokat foglalja magába.⁶ A kiadványok közül csak azokat tüntettem fel, amelyek teljes egészükben egy-egy település zsidó múltjára, kultúrájára koncentrálnak, és azokat nem, amelyeknek ez csak egy részfejezetére igaz.

⁴ A régiós felosztásnál a 1999. évi XCII. törvényben meghatározott régiók szerint soroltam be a településeket, ami az Európai Unió NUTS statisztikai rendszerét tükrözi. A lista összeállításában segédkezett Matyók Károly, Orbánné Szegő Ágnes, Szántóné Balázs Edit, Konrád Miklós és Ferenczy Anna, akiknek szíves hozzájárulásukat ezúton is köszönöm.

⁵ A bibliográfia frissített verziója az alábbi linkről tölthető le: <https://tomlantosinstitute.hu/hu/tevekenysegunk/zsido-elet/publikaciok/a-videki-zsidosag-helytorteneti-bibliografija-21-szazadi-publikaciok.html> A magyar zsidó helytörténetírás eddigi legteljesebb bibliográfiája Haraszti György: *Hágár országában. Hitközség-történeti monográfiák, [nagyobb] helytörténeti tanulmányok és leírások a történeti Magyarország zsidó közösségeiről*. Budapest: MTA-ORZSE Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoportja és az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 2008. Az általam összeállított bibliográfia tartalmazza a Haraszti György könyvében szereplő, 2000 után megjelent, magyar nyelvű *könyveket*, de nem tartalmazza a 2000 előtt megjelenteket, a nem magyar nyelvűeket és a tanulmányokat, könyvfejezeteket.

⁶ A bibliográfiában a több kiadást megélt művek első kiadásuk idejével, egyszer szerepelnek, kivéve, ha jelentősen átdolgozott (pl. más címen) megjelent másod- vagy harmadkiadásról van szó. A bibliográfiában szerepel két történeti munka újbóli, hasonló kiadása: Fodor Sámuel: *A sátorlajújhelyi statusquo anyahitközség Elemi Fiú- és Leány iskolájának története 1838–1938*. Sátorlajújhely: Zempléni ZRVA, 2016 és Pollák Miksa: *A zsidók története Sopronban a legrégebbi időktől a mai napig*. Sopron: Szép Sopronunk Kft., 2006.

A vidék fogalmának tisztázása

A vidék fogalmának definíciójáról szóló tudományos diskurzusban eltérő álláspontok vannak abban a tekintetben, hogy meghatározható-e, és ha igen, akkor milyen kritériumok alapján, hogy a „vidék,” mint térkategória mit is jelent pontosan.⁷ E fogalom meghatározása gyakran fejlesztéspolitikai szempontból történik, amely szerint a vidék periferikus, fejlesztésre szoruló területet jelent. Más definíciók a vidéket negatív módon, a város ellenpontjaként határozzák meg, akár egyfajta életformaként, mentális fogalomként.⁸

A bibliográfia összeállításakor a vidék kategóriáját úgy határoztam meg, hogy beletartozik minden helység, ami Budapesten kívül esik (beleértve Pest megye településeit). A magyar zsidó kontextust tekintve a vidék fogalma nem a vidék-fejlesztési diskurzusban használt népsűrűség,⁹ fejlettség vagy a lélekszám alapján, hanem a sorsközösség miatt definiálható Budapesten kívüli területeknek: egyrészt a budapesti zsidók dualizmus időszaka alatt a magyar zsidó népességen – és a tágabb magyar társadalmon belüli – kulturális és gazdasági jelentősége, és láthatósága miatt; másrészt a holokauszt magyarországi története okán, amely másként érintette a budapesti és másként a nem budapesti zsidókat. Míg 1944-ben a Budapesten kívüli területekről a zsidókat (és a zsidónak számító magyar állampolgárokat) mindenhol deportálták, a budapesti zsidókkal ez tömegesen nem történt meg, mivel a deportálásokat 1944 nyarán leállították.¹⁰

A magyar zsidók demográfiája tükörként képezi le a magyar településszerkezeti, társadalmi struktúrát: a legnagyobb számú, és legfejlettebb infrastruktúrával

⁷ Ld. erről Kovács András Donát – Farkas Jenő Zsolt – Perger Éva: A vidék fogalma, lehatárolása és új tipológiai kísérlete. *Tér és Társadalom*, 2015, 29/1. 11–34, <https://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/2674>

⁸ Uo.

⁹ A népsűrűség az 1980-as évektől fontos meghatározó eleme a vidék-definícióknak. Az Európa Tanács 1996-os Európai vidéki területek alapokmánya szerint a vidék olyan terület, ahol a fő tevékenység a mezőgazdaság, erdészet és a halászat, és ahol jellemző a vidéki lakosság speciális gazdasági, kulturális tevékenysége, a pihenés, a természetvédelem, és egyfajta vidéki életmód. Ez a meghatározás az OECD 1994-es definícióját is magában foglalja, mely szerint a 150 fő / km² alatti népsűrűségi terület vidéknek számít. 1995-ben ezen definíció szerint Magyarország szinte teljes egészében (97,7%-át tekintve) vidéki térségnek számított. Ezt megfontolva, a bibliográfia sajátos, történeti szemléletű Budapest - vidék felosztása, nem mond teljesen ellent a kérdés nemzetközi standardjainak.

¹⁰ A holokausztban elszenvedett veszteségeket több okból kifolyólag is nehéz számszerűsíteni. A legalapvetőbb ilyen ok az, hogy a háború alatt a Trianon előtti területek nagy részét visszacsatolták Magyarországhoz, és az ott élő magyarok zsidókat a mai Magyarország területén élő zsidókkal együtt deportálták. „Különböző, nem egészen homogén statisztikai adatok alapján a háború után úgy számoltak, hogy a zsidó lakosságnak országosan 56,7 százaléka, vidéken 73,7 százaléka, Budapesten 36,8 százaléka pusztult el.” – írja Komoróczy Géza történész a *Zsidók története Magyarországon* c. könyvének II. kötetének 882. oldalán.

rendelkező zsidó népesség ma Budapesten van, de vannak kisebb közösségek (kisebbségi infrastruktúrával) vidéki kisvárosokban is.¹¹ Így a vidék marginalizációja a vidéki zsidóságot kétszeresen is sújtja: egyrészt a holokauszt tragédiája miatt, másrészt a magyar vidék leszakadása miatt. Nemcsak státuszukat tekintve, de közös sorsuk révén is szoros kapcsolat van a vidék zsidó és „nem zsidó” története között a trauma és a veszteség okán: többszázezer ember – és velük együtt tudás és tapasztalat „tűnt el” a vidéki terekből, ami sok évtizeddel vetette vissza egy-egy hely, térség fejlődését és pótolhatatlan irt hagyott maga után. Az intergenerációs trauma a nem zsidó társadalomban is, generációkon át örökíti át a félelem, a szégyen vagy a büntudat érzéseit, melyről például Szántó T. Gábor *Hazatérés* című novellája, majd az abból készült *1945* című mozifilm¹² érzékletesen számol be. A vidéki zsidó múlt így nem csak önmagáért, a magyar zsidóság történetének részeként válik jelentőssé, hanem mint a magyar – azon belül a vidéki magyar identitás kifejezője, alkotóeleme.

A bibliográfia összeállításánál a trianoni határok utáni, azaz a mai közigazgatási területeket vettem alapul, de egy bővített, átdolgozott kiadásban már mindenképpen szerepelnie kellene a határon túli területeknek is. Kutatás közben készített jegyzeteim szerint az ezredforduló óta több mint 40 olyan monográfia is napvilágot látott, amely a határon túli területek zsidók történetéről, kultúrájáról szól.¹³ Ez a bibliográfiában szereplő, mai magyar közigazgatási területekhez tartozó kiadványoknak kb. 17 %-a. Ezek között a bibliográfiában szereplő legtöbb kiadvány Erdély (17 db) és Felvidék (11 db) területeire fókuszál. Kárpátalja (6 db), a Vajdaság (3), Délvidék (1) és Burgenland (1) pedig egy-egy kiadvánnyal szerepel, és egy kiadvány szól a Kárpát-medence népeinek együttéléséről.

Az adatgyűjtés módszertana

A listán szereplő művek összeállítása a legnagyobb online könyvtári adatbázisok segítségével történt, úgy mint az Országos Széchényi Könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, az Országos Rabbiképző Egyetem Könyvtára, az MTA Könyvtára, az ELTE Hebraisztika Tanszék könyvtára, a Holokauszt Dokumentációs Központ Katalógusa, valamint megyei könyvtárak katalógusai. A keresés során településnevekre, szerzőkre, a ‘zsidó,’ a ‘helytörténet’ és ‘helyismeret’ szavakra kerestem rá.

¹¹ Ez a demográfiai eltolódás az 1956-os kivándorlások után tovább nőtt a főváros irányába, amikor 20.000 – 30.000 zsidó emigrált külföldre. (Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003/3. 21.) Erre az állapotra utal az 1994-ben megjelent tanulmánykötet címe is: „...és hol a vidék zsidósága?” Farkas, Voigt, et al (szerk.), Budapest: Centrál Európa Kiadó. A kötet címe egyben utal a holokauszttal kapcsolatos műltfeldolgozásra – illetve annak megkésett és nehézkes folyamatára is.

¹² Az 1945 c. film 2017-ben készült el, Török Ferenc rendezésében.

¹³ Ezeket a kiadványokat a letölthető bibliográfiát tartalmazó Excel fájl egy másik fülén feltüntettem.

Ezen adatbázisokban az adatok lehívása csak többszörös, többféle keresés által volt lehetséges. A nevezett művek elméletileg a ‘helyismeret’ könyvtári kategóriájába tartoznak, ami

egy adott helyre vonatkozó információk, illetve az őket hordozó dokumentumok összességét jelöli, továbbá a könyvtári tevékenységnek (gyakorlatnak) azt a részét, amely ezeknek az információknak, dokumentumoknak felkutatásával, összegyűjtésével, rendszerezésével, feltárásával és közreadásával foglalkozik¹⁴

Ugyanakkor az OSZK katalógusában ez a címke az összegyűjtött műveknek csak töredékénél szerepel. Például Végső István *Zsidósors Kiskunhalason: kisvárosi út a holokauszthoz* című könyvéhez az OSZK online katalógusában publikus rövid leírásában (MARC) szereplő címkék: „holokauszt – zsidóság, Kiskunhalas.” A Szakál Aurél által szerkesztett *...legyen világosság: emlékkönyv: a Kiskunhalasi Izraelita Hitközség múltja és jelene* című könyvhöz pedig a „zsidóság, Kiskunhalas, történeti feldolgozás” címkék tartoznak. Ugyanakkor a MARC leírásban látható címszavak nem fedik le a katalógusrendszerben, illetve a keresőmotor által tárolt összes információt. Például a ‘zsidó helyismeret’ szavak keresési eredményei között szerepelt Apró Ferenc: *Írások Radnóti szegedi éveiről* című műve, aminek a (publikusan látható) címkéi között nem szerepelt a zsidó szó, de a keresőprogramba ez egyfajta „rejtett kódként” be lett programozva, hiszen másként nem adta volna ki. Ezt a művet nem vettem be a bibliográfiába. Más okokból, de szintén nem került be a bibliográfiába Nagy Attila: *Zsidó életér; zsidó hazugságok* (Debrecen: Uro-path Bt., 2005) című antiszemita műve sem.

A bibliográfia műveinek műfajai

A bibliográfia összeállítását nem csak a könyvtári szakozás, címszavak és kulcsszavak, valamint a keresőprogram felhasználó által nem teljesen megismerhető beállításai nehezíti. A helyismeret eleve komplex kategória, amit a zsidóságról szóló történetírás tovább bonyolít. A magyar zsidó helytörténetről átfogó elemzés még nem született annak ellenére, hogy ez Konrád Miklós történész közelmúltban megjelent írása szerint a magyarországi zsidóság historiográfiájának a „kezdetektől fogva máig a legelterjedtebb formája.”¹⁵ Ezen munkák legtöbbje ugyanakkor nem „klasszikus helytörténet,” hanem egy-egy helyi közösség, hitközség története, tehát nem a helyi történetírás részeként, hanem izoláltan tárgyalja a zsidók történetét. Ezen kívül fontos, hogy a helytörténet egy multi-, transz- és interdiszcipliná-

¹⁴ Bényei Miklós: *A helyismereti munka alapjai*. Budapest: Könyvtári Intézet, 2002. 5.

¹⁵ Konrád Miklós: A magyarországi zsidó helytörténetírás. Áttekintés és kívánságlista. *Múlt és jövő*, 2023/3. 85, <https://real.mtak.hu/178888/>

ris terület, amely számos aldiszciplínát is magában foglal, úgymint vallástörténet, régészet, építészettörténet, numizmatika, stb. Fenyves Katalin történész szerint részben ez az interdiszciplináris jelleg vezetett a helytörténet történészi szakmán belüli devalválódásához.¹⁶

A szigorú értelemben vett helytörténeti és helyismereti művek a lista közel háromnegyedét teszik ki, ezen kívül szerepelnek benne forrásgyűjtemények,¹⁷ memoárok,¹⁸ és akad egy-egy életrajz,¹⁹ bibliográfia,²⁰ oktatási segédanyag,²¹ kiállítási katalógus,²² valamint egy fényképalbum is.²³ A művek tematikus fókuszukat nézve tovább kategorizálhatóak: van köztük családtörténet,²⁴ hitközségtörténet,²⁵ oktatástörténet,²⁶ hadtörténet,²⁷ zsinagógatörténet,²⁸ temetőtörténet,²⁹ elbeszélrtörténelem³⁰

¹⁶ Fenyves, 2024.

¹⁷ Pl.: Németh László (szerk.): *A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1716–1849.* (Zalai Gyűjtemény 52.) Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2002.

¹⁸ Kopka János: *Zsidó emlékek a Felső-Tisza vidékén.* Nyiregyháza: Magánkiadás, 2004.

¹⁹ Pl.: Ács Péter: *Egy filantróp nemes a 19. század zsidóságának soraiban: dr. Várhelyi Rósa Izsó.* Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség, 2023.

²⁰ Haraszti György: *Hágár országában. Hitközség-történeti monográfiák, (nagyobb) helytörténeti tanulmányok és leírások a történeti Magyarország zsidó közösségeiről.* Budapest: MTA-OR-ZSE, 2008.

²¹ *Vámosmikola zsidóságának száz esztendeje. Oktatási segédanyag.* Városmikola: Szerzői, 2003.

²² *Szemtől szemben. Képek a szombathelyi zsidóság történetéből. Eye to eye. With the history of Szombathely's Jewish community.* Szombathely: Yellow Design Kft., 2016.

²³ Kb. 150 mű tartozik közülük a helytörténet kategóriájába.

²⁴ Pl.: Lányi Pál: „Zsidó Csekonicsok”. *A szegedi Bamberger, Benedikt, Kárász, Landesberg, Prosnitz és Szivessy családok kiválóságai.* Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség Dr. Birnfeld Sámuel Könyvtára, 2019.

²⁵ Pl.: Mélykúti Csaba – Mélykúti László: *A gödöllői izraelita hitközség és ótemető története. Egy izraelita hitközség születése, élete és elmúlása, 1852–1945.* Gödöllő, Budapest: Szerzői kiadás, 2004.

²⁶ Pl.: Szűcs József: „A legszilárdabb talapat” – *A Tata-tóvárosi izraelita elemi népiskola története 1851–1944.* Tata: Kunyi Domokos Múzeum, 2022. vagy Berta Tibor: *A szegedi zsidó elemi iskola története 1844–1944 és tanítói életrajzok.* Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség dr. Birnfeld Sámuel Könyvtára, 2019.

²⁷ Pl.: Nagy Gyöngyi: „A zsidó lakosság igen hazafias”. *Hódmezővásárhelyi zsidó katonák az első világháborúban.* Hódmezővásárhely: Tornyai J. Múzeum és Közművel. Központ Emlékpont, 2019.

²⁸ Pl.: Köves Iván – Somodi Henriett: *Zsinagóga Kiskunhalason.* Kiskunhalas: Kiskunhalasi Zsidó Hitközség, 2013.

²⁹ Pl. Ábrahám Vera – Orbán Imre – Urbancsok Zsolt: *A makói neológ zsidó temető emlékei.* Makó: József A. Könyvtár és Múzeum, 2014.

³⁰ Az elbeszélrtörténelem vonatkozhat egy történettudományi módszerre és forrásokra is. Itt forrásként értem, azaz a naplók, memoárok, visszaemlékezésekre. Pl. „...Zsidónak maradni és magyarnak lenni...” *Mozaikok a szombathelyi zsidóság történetéből.* Szombathely: Magyar – Izraeli Baráti Társaság Kulturális Egyesület, 2004.

és turisztikai kézikönyv is.³¹ Ebből az látszik, hogy első sorban a források összegyűjtése és a történetek megírása volt a vidéki zsidóságról szóló kiadványok fókuszja, és hiányoznak az oktatási vagy kutatási módszertani útmutatók, átfogóbb, elméleti művek.

Szintén tematikus – és időbeli – lehatárolás, hogy a művek között vannak olyanok, amelyek kifejezetten a holokauszt eseményeire koncentrálnak, de jellemzőbb az, hogy egy-egy település zsidó lakosságának történetét a 18–19. századtól a holokausztig beszélik el.³² Kevesebb az a mű, amely (nem forrásgyűjtemény és) korábbi időszakra nyúlik vissza, illetve csak elvétve találunk részletesebb leírást az 1945 utáni időszakról.

A bibliográfia statisztikai adatai és lehetséges értelmezései

A bibliográfiában jelen állás szerint összesen 100 település zsidó múltjáról készült egy vagy több monográfia az ezredforduló óta, melyek között Kaposvár és Szekszárd kivételével minden vármegye székhely szerepel. Érdekes lenne kideríteni, e két város miért maradt ki eddig. A 16 vármegye székhelyen túl 70 város, 1 nagyközség és 8 község szerepel a listán.³³ A kiadványok közül 48 nem csak egy településre fókuszál, hanem egy-egy megyére,³⁴ és 12 az egész ország területére. Régiós felosztásban elmondható, hogy minden terület le van fedve, és a kiadványok számát tekintve hasonló az eloszlás. Egyedül a Dél-Alföld magaslik ki, ami Szeged zsidó örökségéről szóló kiadványok magas száma (19!) miatt van.

Szeged kimagasló szereplésének megértése fontos útmutató lehet abban a tekintetben, hogy milyen jó gyakorlatok léteznek – létezhetnek egy-egy település múltjának feltárására, illetve milyen tényezőktől függ az egy-egy település múltjáról

³¹ Pl.: Turai János: *Észak-Pest megye zsidó öröksége és látnivalói*. Vác: Váci Zsidó Hitközség, 2007. vagy a MAZSIKE biciklis túravezetői Cseh Viktor, Mózes Krisztián és Dohi Gabriella tollából, úgymint Cseh Viktor – Mózes Krisztián: *Balaton környéki zsidó emlékek nyomában – két keréken*. Budapest: MAZSIKE, 2020.

³² Az ezredforduló óta több olyan mű is megjelent, amely holokausztörténeteken keresztül tartalmaz zsidó család- illetve helytörténetet. Ilyen például a *Holokauszt és a családom*. Budapest: Lira, 2015, vagy a *Holokausztörténetek*. Budapest: Park kiadó, 2023. Ezeket nem vettem bele a bibliográfiába, mivel ezek nem egy-egy hely történetére, hanem a holokausztra fókuszálnak, és a történetek nem geográfiai szempontok szerint vannak bennük elrendezve.

³³ A magyar közigazgatási kategóriák a 2011. évi CLXXXIX. törvény alapján ettől eltérő, és még alacsonyabb lélekszámhatárokkal operálnak. Eszerint egy település lehet község, nagyközség, város, vármegyei jogú város, vármegye székhely főváros. Lélekszám tekintetében a községben legalább 300 fő, a nagyközségben legalább 3.000 fő él, a városban 10.000 fő, megyeszékhelyeken pedig legalább 50.000 fő. A vármegyei jogú városok státusza nem lélekszámhoz, hanem közigazgatási funkciók betöltéséhez kötött ezért ezeket, a városokkal összevontam (számuk 4 db volt).

³⁴ Ezek közül kettő a Balaton-környékére koncentrálnak, így több megyét is érint.

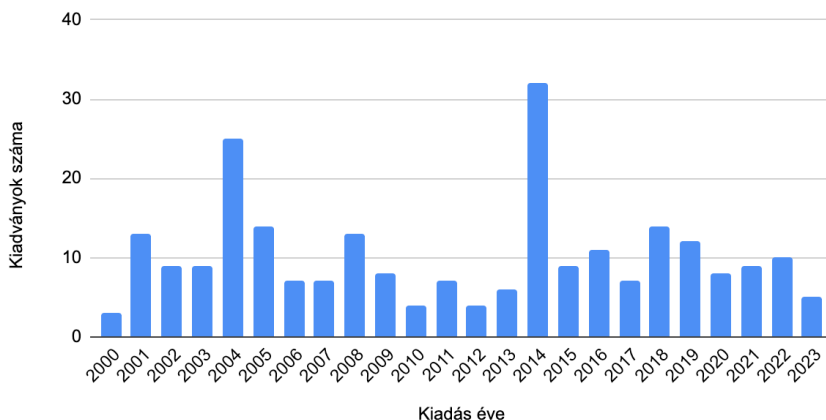
szóló kiadványok száma. Szeged lakossága (157 252 fő) második helyen van a listán szereplők között, Debrecen után (195 428 fő), míg a harmadik helyen Miskolc áll (150 434 fő), ugyanakkor a debreceni zsidókról csak 5 és Miskolcra csak 2 kiadvány szól a bibliográfia elemei közül, így azt feltételezhetjük, hogy nem első sorban a lakosságszám a meghatározó. Sokkal inkább meghatározó lehet ebből a szempontból egy-egy hely jelentősége a magyar zsidó társadalom- és kultúrtörténetben, hiszen Szeged Budapest után a neológia második legnagyobb központja, ahova olyan hírességek kötődnek, mint a Löw rabbik, a Herz vagy a Pick család, és ahol a mai napig több zsinagógaépület, valamint jelentős tárgyi emlék és iratanyag is fennmaradt.³⁵ Egy-egy hely történetének feldolgozottsági szintje nagymértékben múlhat a „véletlenül” is, például hogy van-e olyan lelkes kutató, helytörténész, levéltáros vagy önkéntes, aki felvállalja ezt a nem kis feladatot. Ugyanakkor ebben mégis szerepe van egy város méretének is, hiszen a nagy számok törvénye alapján nagyobb az esélye, hogy több ilyen ember van, és az adott település mérete arányos a gazdasági fejlettségével, ami pedig hozzájárul, hogy a civil társadalomnak több szabad kapacitása és erőforrása van egy-egy projekt megvalósításához. Az is fontos lehet, hogy az adott településen van-e egyetem, könyvtár, levéltár és hogy működik-e az adott településen zsidó hitközség. Mindezt figyelembe véve talán még nagyobb elismerést érdemelnek az olyan helytörténeti projektek, amelyek egy-egy kis település civil társadalmának erőfeszítéseinek az eredményei. Emellett ez felveti a nagyobb települések, megyeszékhelyek, illetve az egykori izraelita községkerületi központok felelősségét is abban, hogy segítsék a kisebb települések ilyen irányú kezdeményezéseit.

Vármegyék szerinti felosztásban a kiadványok számát tekintve Pest vármegyében találjuk a legtöbbet (27 kiadvány), azt követi Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye (26 kiadvány) és Csongrád-Csanád vármegye (25 kiadvány). Vármegyénként átlagosan 12 kiadvány szerepel a listán, de van egy-két megye, amelynek településeiről ennek csak a fele vagy annál kevesebb kiadvány készült az ezredforduló óta: Győr-Moson-Sopron (7), Tolna (6), Nógrád (5), Heves (4), Fejér (3). Az újabb kutatások megtervezésekor érdemes lehet ezeket a szempontokat is figyelembe venni. Településenkénti felosztásban: a 100 településből 41 van, amelyről egynél több kiadvány készült, és 59 olyan, amiről csak egy kiadvány szól. Amelyikről egynél több kiadvány van, ott jellemzően kettőt-hármat találtam. Az átlagnál magasabb számú kiadvány készült Szeged zsidó helytörténetéről (összesen 19 db), ez után következik Vác és Pécs (8-8 kiadvánnyal), Szombathely (7 kiadvánnyal), Sátoraljaújhely (6 kiadvánnyal), majd Pápa, Keszthely és Debrecen (5-5 kiadvánnyal).

A könyvek kiadói többségében zsidó hitközségek, magánszemélyek, alapítványok, helytörténeti egyesületek, levéltárak, múzeumok, önkormányzatok, de

³⁵ Ld. erről Ábrahám Vera – Pataricza Dóra: 240 év dobozokban – A Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma, *Targum*, 2, 2022. 153–169. <https://www.targum.academy/targum-2022-2-9/>

egy-egy nagyobb szakkiadó is szerepel közöttük. A támogatók között a leggyakrabban a Magyar Zsidó Örökség Közalapítvány (MAZSÖK), a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) és a helyi önkormányzatok szerepelnek, de számos kiadvány megjelenését finanszírozták magánszemélyek, illetve (jellemzően inkább a 2000-es évek elején) előfordult, hogy azt egy-egy magáncég is támogatta.

1. ábra. A Magyarországi vidéki zsidó helytörténeti kiadványok száma a megjelenés éve szerinti bontásban az ezredforduló óta

A számok összesítésében feltűnő, hogy kiugróan magas a száma a magyarországi holokauszt 60. és a 70. évfordulójának évében megjelent műveknek: 2004-ben az évi átlagos 10 könyv (legalább) két és félszerese (25 könyv) jelent meg; 2014-ben pedig, a magyar kormány által meghirdetett Holokauszt Emlékév idején, (legalább) 32 könyv jelent meg, azaz az éves átlag több mint háromszorosa. Ezen „statisztikai” adatok természetesen inkább csak iránymutatóak, mivel egyrészt nem szerepel a listán minden mű, másrészt különböző típusú, terjedelmű, műfajú művek szerepelnek rajta, harmadrészt egy-egy mű megjelenését sokszor több éves kutatómunka előzi meg, illetve olyan művek is vannak, amelyek például a 2014-es emlékév során készültek, de csak 2015-ben adták ki őket.

Hogy idén hogyan alakul a kiadványok száma, ez egyelőre még kérdéses: bár a kormány egy milliárd forintot allokált a holokauszt 80. évfordulójával kapcsolatos projektekre, ezen forrás felhasználásáról az arról rendelkező MAZSÖK weboldalan nem olvasható információ.³⁶ E tanulmány írása közben jelent meg a *Szombat* zsidó politikai és kulturális folyóirat online felületén egy újságcikk, amely arról számol be, hogy a 22 zsidó civil szervezetet tömörítő Zsidó Közösségi Fórum éppen ezt

³⁶ Emailés megkereséseimre csak egy olyan listát kaptam, amely a szervezetek neveit tartalmazza, akik a támogatásból részesülnek. A pályázatás meghívásos alapú volt, a pályázati meghívás sem szerepelt a MAZSÖK honlapján.

a gyakorlatot kritizálja.³⁷ A cikkben megszólalók különböző álláspontokat fogalmaznak meg annak a tekintetében, hogy milyen szerepet kell vállalnia a magyar zsidó szervezeteknek a holokauszt emlékezetének ápolásában, azaz, hogy ez a kérdés a zsidó szervezetek vagy a nem zsidó szervezetek feladata kellene, hogy legyen. A helytörténeti kiadványok kapcsán az ebből fakadó további kérdés, hogy a zsidó múlt feltárásának mindenképpen a holokauszthoz kell-e kötődnie, vagy létezhet egy a holokausztot is magába foglaló egyetemesebb magyar zsidó örökségvédelmi politika.

Térbeli fordulat a közép-európai zsidó emlékezetben

A zsidó helytörténet jelenét, és jövőjét elemző írásában Fenyves Katalin történész arra a következtetésre jut, hogy a kommunikatív emlékezet átalakulásának idején, valamint a helytörténet és a közösségtörténet presztízsvesztesége okán, a zsidó helytörténetírásnak első sorban a fenntarthatóságra kellene koncentrálnia, amit többek között úgy érhet el, hogy „nem csekély mértékben már nem zsidók által művelve a nem zsidó közönség számára is érdekesnek kell maradnia.”³⁸ Fenyves ennek lehetőségét új kutatási irányok feltérképezésében látja, melyek nem „nemzetállam vs. kisebbség” vagy a holokauszt emlékezetpolitikája által kijelölt fogalmi keretek között mozognak, hanem az „összehasonlító diaszpórákutatás,” vagy „transznacionális zsidóságtudomány” tudományos céljait valósíthatják meg. Példának többek között Lee Shai Weissbach kutatását említi, aki saját kisvárosi zsidó helytörténetkutatása közben eszmélt rá, hogy az észak-amerikai és a francia kisvárosi zsidó lét sokkal több közös vonást hordoz, mint az Észak-Amerikán belüli kisvárosi és nagyvárosi miliő.

A transznacionális zsidóságtudomány jegyében, érdekes lehet a magyar vidéki zsidók emlékezetét a lengyel zsidókéval összevetni. A Közép-Európai régió sajátosságai mellett – a fenti példához hasonlóan – talán több közös vonást találunk Krakko és Hódmezővásárhely zsidó emlékezetében, mint mondjuk Budapest és Nagykőrös között. Lengyelország történelme és geográfiai lokációja például jó összehasonlítási alap lehet a vidéki zsidóság emlékezetének tekintetében. A rendszerváltás után Lengyelországban, Olaszországban és Németországban a hallgatás évtizedei után hirtelen óriási érdeklődés támadt a zsidó kultúra iránt, és így ezek a helyek egy újjáéledő – vagy „zombi” – zsidó kultúra központi színtereivé váltak. Magyarországon ez a folyamat csak megkésve, és csak egy-egy helyen történt meg, például a Budapest belvárosában található történelmi zsidónegyedben. E jelenséget Ruth Ellen Gruber a „virtuális zsidóság” fogalmával írta le, amivel egyszerre hozta

³⁷ Szabó Kitti: Holokauszt 80: Hogyan kell „jól” emlékezni? Viták a MAZSÖK pályázati döntéseiről. *Szombat.org*, 2024.06.11. <https://www.szombat.org/politika/holokauszt-80-hogyan-kell-jol-emlekezni-vitak-a-mazsok-palyazati-donteseirol>

³⁸ Fenyves, 2024.

fókuszba az idő által létrehozott távolságot a holokauszt előtti és a rendszerváltás utáni zsidó civilizációk között, valamint a tér (és hely) múltat jelennel összekötő és egyben a múltat megidéző képességét.³⁹

A virtualitás ugyanakkor a közép-európai régióban a holokauszt előtt itt élő több milliós zsidó népesség hiányára is utalt. A gombamód szaporodó zsidó fesztiválok, klezmer zenekarok, zsidó könyvesboltok, szuvenírek és persze a „zsidó ételeket” kínáló éttermek mögött a meggyilkolt zsidók helyett sokszor nem zsidó „kulturális brókerek”⁴⁰ állnak, akik az egykor volt zsidó életet új köntösben, kulturális és turisztikai termékként kezdték el gyártani és eladni. A „virtuális zsidóság” jelensége így felvetette az autenticitás kérdését: imitálhatja-e, létrehozhatja-e a zsidó kultúrát olyan ember, aki ennek a kultúrának nem tagja, sőt adott esetben még csak nem is látta, nem ismeri ennek a kultúrának a tagjait? Mit jelent, hogy a következő generációknak egy *elképzelt* zsidó világot örökítünk át? Hol van a határ a képzelet és az emlékezet között? Ezekre a kérdésekre részben választ adhat Hobsbawm, Anderson, Lowenthal vagy Kirshenblatt-Gimblett, akik írásaikban mind kísérletet tettek arra, hogy a hagyomány és a „valósnak vélt” konstruált múlt közötti bonyolult viszonyrendszert feltérképezzék a nemzeti és etnikai identitás, a turizmus és kulturális örökség kontextusában.⁴¹

Az autenticitáson kívül ugyanakkor morális kérdések is felvethetőek e jelenség kapcsán, azaz, hogy mi a célja, mi a funkciója egy ilyen nagyrészt a nem zsidó társadalom által véghezvitt „revival” jelenségnek a holokauszt tükrében? Vajon mennyire szolgálja a zsidó múlt iránti nosztalgia, a zsidó múlt felkutatása, bemutatása a sötét, nehéz múlt elfedését, amely a holokausztért való felelősségvállalás *helyett* és nem annak céljából történik? A holokauszt után a nem zsidók leszármazottjai könnyen kényelmetlen helyzetbe keveredhetnek annak tekintetében, hogy szüleik, nagyszülőik vajon mit tettek a zsidóüldözések idején, és a „virtuális zsidó kultúra” létrehozásában való részvételük ezt a szorongást, vagy szégyenérzetet, büntudatot oldhatja. Ha a turizmus révén nem zsidó aktorok a meggyilkolt zsidók emlékével

³⁹ Ruth Ellen Gruber: *Virtually Jewish. Reinventing Jewish Culture in Europe* [Virtuális zsidók. A zsidó kultúra újraalkotása Európában]. Berkeley: University of California Press, 2002.

⁴⁰ A kulturális bróker kifejezés eredetileg Richard Kurintól származik, aki 1997-ben megjelent „Reflections of a Culture broker: A view from the Smithsonian” c. könyvében demonstrálta, hogy a kultúrát a különböző aktorok brókereként mediálják. A középeurópai zsidó kontextusban a kifejezést Erica Lehrer antropológus használja. Ld. például *Can there be a conciliatory heritage?* [Van-e békítő örökség?]. *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 16., Nos. 4–5, July–September 2010. 271.

⁴¹ Ld. erről David Lowenthal: *The Past Is a Foreign Country*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1985; Eric Hobsbawm: *The Invention of Tradition*. (Cambridge [Cambridgeshire] – New York: Cambridge University Press, 1983; Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L’Harmattan – Atelier, 2006; Barbara Kirshenblatt-Gimblett: *Destination Culture. Tourism, Museums and Heritage*. Berkeley: University of California Press, 1998.

kereskednek, az joggal kelthet sokakban ellenérzést, még ha ők bizonyítottan nem egykori elkövetők, vagy bűnrészesek (pl. haszonélvezők) leszármazottjai. Ugyanakkor, ha nem tesznek semmit, és hallgatnak, a felejtésbe burkolódnak, az más módon vezethet a zsidó kultúra teljes eltűnéséhez.

A német és lengyel jelenséget emiatt sokan kritizálták, a szakirodalomban például Krakkót David Harvey nyomán, egy álságos „zsidó Disneyland”-ként jellemezték ahol a turizmus ismert folyamatai révén egy elképzelt, imitált zsidó kultúra termékként tárgyiasul.⁴² Ugyanakkor ez a tárgyiasítás a kapitalista kontextusban nem csak, és nem kizárólag negatív következményekkel járt az örökségvédelem szempontjából, hiszen a tárgyközpontú kapitalista logikában amiért pénzt adunk, az érték, és azt óvni kell, ellenben a régi dolgokat, ha már elavultak, ki kell dobni. Így a turizmus egyszerre felértékelte, de ki is üresítette, tárgyiasította ezeket a tekeket. Ezt az ambivalenciát a holokausztemlékezet szempontját is figyelembe véve fogalmazta meg az ezredfordulóra visszatekintve Vajda Júlia, a zsidó identitás és holokausztemlékezet kutatója, aki arra a konklúzióra jutott, hogy bár ez a jelenség problémás, akik emlékeznek, még ha túlélők is, sosem tudják tolmácsolni azt, amin a holokauszt áldozatai végigmentek. Mindig lesz az utókor és az Auschwitz között egy űr, a holokauszt emlékét a jelen mindig eufemizálja, banalizálja.⁴³

Bár a „virtuális zsidóság” jelensége Magyarországon tömegesen nem igazán volt jellemző, a turizmus ezirányú fejlesztésével ez a kérdés nálunk is erőteljesebben felmerülhet a következő évtizedekben, így érdemes a látóterünkben tartani.⁴⁴ A „virtuális zsidóság” fogalma kritikai szemléletet tükröz, Gruber könyvében mégis igyekszik semleges maradni, és inkább a kezdeményezések bámulatos sokféleségére, naivítására vagy adott esetben elismerésre méltó voltára koncentrált, mintsem e bonyolult kérdések morális értelmezésére. Az autenticitás kérdésében inkább liberális álláspontot vett fel: bár elismerte ezen aggályok jogosságát, amellelt érvelt, hogy alapvetően a nem zsidók zsidó kultúra iránti elkötelezettsége pozitív jelenség, de esetenként ő is kifejezte nemtetszését, fenntartásait.⁴⁵ Erica Lehrer antropológus

⁴² Ld. erről Gantner Eszter – Kovács Mátyás: *Altering Alternatives: Mapping Jewish Subcultures in Budapest*. In: Julia Brauch – Anna Lipphardt – Alexandra Nocke (eds.): *Jewish Topographies: Visions of Space, Traditions of Place*. Aldershot: Ashgate, 2008. 139–158, Klein Rudolf: A feledés ellenében – Eltűnt zsidó közösségek újjászületett zsinagógái a Kárpát-medencében. *Targum*, 1, 2022. <https://www.targum.academy/targum-2022-1-7/>

⁴³ Vajda Júlia: *Kötelességünk, de van-e bátorságunk hozzá? Beszélő*, 2016. január 14. <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/kotelessegunk-de-van-e-batorsagunk-hozza> Letöltve: 2024. május 24.

⁴⁴ Különös tekintettel arra, hogy a közelmúltban jelentős turisztikai fejlesztési beruházások történtek Északkelet-Magyarországon az orthodox zsidók emlékének megőrzése és a zarándokturizmus fellendítése céljából, úgy, hogy ezen a területen egyáltalán nem élnek orthodox illetve haszid zsidók. A 2022-ben lezárult Magyar Zsidó Örökség Útja Kelet-Magyarországon elnevezésű projekt 1,4 milliárd forint EU-s támogatásból valósult meg.

⁴⁵ Ld. erről: Ruth Ellen Gruber: *Virtuális zsidók* In: *Szombat.org*, 2001. április 1., Részlet Ruth Ellen Gruber könyvéből magyar fordításban. <https://www.szombat.org/archivum/ruth-ellen-gruber-virtualis-zsidok-1352774051> Letöltve: 2024. április 26., és Ruth Ellen Gruber:

ugyanakkor kifejezetten pozitívan értékelte a virtuális zsidóság jelenségét. Ő Krakó zsidó kulturális „revival” folyamata kapcsán „békítő örökségről”⁴⁶ beszél, melynek létrehozásában és terjesztésében a „kulturális brókerek” nem csak és nem első sorban anyagi érdekek miatt vesznek részt, hanem a becsület és a felelősségvállalás kifejezéseképpen.⁴⁷ Itt fontos megjegyezni, hogy a Krakókba látogató turisták jelentős része Auschwitzba látogatása során kereste fel a várost, és sokan közülük Lengyelországból elszármazott amerikai zsidók, így ez a folyamat nem teljesen zsidó részvétel nélkül zajlott.⁴⁸

A hidegháború utáni, páneurópai zsidó revival és a holokauszt emlékezete közötti feszültségét Diana Pinto történész már 1996-os esszéjében tematizálta, és a Zsidó Tér („Jewish space”) fogalmával írta le.⁴⁹ Pinto szerint a Zsidó Tér éppen a holokauszt emlékezete és a zsidó kultúra újjászületésének dialektikus kapcsolata révén jön létre. A Zsidó Térben kirajzolódó feladat és lehetőség kettős: egyrészt a zsidó kultúra reneszánsza, másrészt a holokauszt integrációja a helyi, nemzeti történelembe. Pinto a Zsidó Tér fogalmát a zsidó identitás és az európai identitás megfogalmazásának eszközeként használja, ami összhangban van azzal, hogy a hely, amely a múltat megidézi, mindig a jelenből értelmeződik, és arra ad választ, kik vagyunk (s kik lehetünk) mi, akik egy adott helyen élünk, amit őseinktől örököltünk – vagy ahova bevándoroltunk. Pinto kiemeli, hogy Európa különbözik Izraeltól és az Egyesült Államoktól abban, hogy a Zsidó Terek létrehozásában itt aktív szerepet vállalnak (és kell, hogy vállaljanak) a nem zsidók is, és ezeket a tereket nem monopolizálhatják zsidók, de zsidók nélkül értelmüket veszítik. Pinto szerint ideális esetben, a Zsidó Tereket zsidók és nem zsidók közösen tudják létrehozni, a nemzeti és zsidó identitás metszetében, egy demokratikus, multikulturális (pluralisztikus) társadalmi eszmény felé haladva. Pinto szavait érdemes lehet megfontolni abban a vitában is, amit feljebb röviden érintettem: kinek a feladata a holokauszt – azon belül a vidéki zsidók – emlékezetének ápolása.

Az azóta elmúlt három évtized során Pinto a fogalmat és a jelenséget többször újragondolta, kiegészítette, árnyalta. Legutóbb 2021-ben adott elő e témában,

Beyond Virtually Jewish: New Authenticities and Real Imaginary Spaces in Europe. *Jewish Quarterly Review*, Volume 99, Number 4, Fall 2009. 487–504.

⁴⁶ Lehrer, 2010.

⁴⁷ Lehrer, 2010. 271.

⁴⁸ A Krakói Zsidó Közösségi Ház vezetője, Jonathan Ornstein, szintén amerikai.

⁴⁹ Diana Pinto: *A New Jewish Identity for Post-1989 Europe* (London: Institute for Jewish Policy Research. June, 1996, Nr. 1) <https://www.jpr.org.uk/reports/new-jewish-identity-post-1989-europe> Letöltve: 2024. május 24. Hogy mennyire kikerülhetetlen – és az amerikaitól különböző a magyar (közép-európai) zsidó történelem, kultúra, azt jól mutatja, hogy a „Zsidó Tér” kifejezést egyesek a náci „életter” (Lebensraum), illetve a zsidóság „térfoglalása” kifejezések miatt problematikusnak találhatják. Ezt elkerülendő, és erre reflektálva a „Jewish space” fogalmát, mint „Zsidó Tér” adaptálom.

a Hohenheimi Zsidó Múzeum felkérésére.⁵⁰ Ennek során a Zsidó Tér kialakításának három lehetséges helyszínét nevezte meg: holokauszt emlékművek, zsidó múzeumok és a felsőoktatásban az 1970-es éve óta létező zsidóságtudomány („Jewish studies programs”).⁵¹ A Zsidó Tér típusait hat különböző kategória szerint elemzi: 1. Zsidó-Zsidó Vallásos Terek (melyek csak zsidók számára hozzáférhetőek); 2. a Belső Zsidó Közösségi Élet (melyben benne van a szekuláris zsidóság is, és amely nem zsidók számára is nyitott); 3. Kifelé Irányuló Zsidó Közösségi Élet (pl. vallásközi párbeszéd, zsidó iskolák, közösségtörténet); 4. Zsidóbarát Semleges Helyek (melyek zsidó témákat idéznek fel: múzeumok, emlékművek, „Jewish studies” szakok, melyek a holokauszt témáján túlmutatnak, és ahol a nem zsidók egyenrangú felek lehetnek); 5. Nem Zsidó Nyilvánosság (ahol az adott személy zsidó származása irreleváns) 6. Digitális Csomópontok (az internet poszt-nacionális, univerzális terei). Bár Pinto nem határozza meg egzakt módon az egyes alkategóriák kritériumait és jellemzőit, mégis érdemes lehet a magyar zsidó kulturális emlékezet tereit ezek mentén végiggondolni.

Ezen terek közül a legtöbb a magyar vidéki zsidóságról való tudástermelés kontextusában is jól körülhatárolható, és létük, jellemzőik tanulságosak lehetnek. A „Zsidó-Zsidó Vallásos Terek” a 29 vidéki neológ hitközség a MAZSIHISZ fenntartásában és egy ami az EMIH-hez tartozik, Keszthelyen.⁵² A vidéki zsidók társadalmi emlékezetét a szocializmus ideje alatt évtizedekig szervezeti szinten elsősorban ezek a helyek őrizték: szinte minden vidéki működő zsinagógában, temetőben van egy-egy holokauszt-emlékmű, jobb esetben egy kis kiállítás a helyi zsidó közösség tárgyaiból, és persze ezekben a terekben őrizték meg – akik tudták – a Soá előtti élet zsidó szokásait, dallamait, a közösség tagjainak történeteit. Ezek a terek és működtetőik a mai napig fontos szerepet játszanak a vidéki zsidóság emlékezetének és újjászületésének színterén. Az egy-egy vidéki városba érkező érdeklődők, vagy az ott élők, a hitközségek vezetőihez fordulnak kérdéseikkel, így ők azok, akik a látogatókat fogadják. Az érdeklődő látogatók között vannak iskolás csoportok, külföldre elszármazott zsidó családok leszármazottjai vagy más, magyar kutatók, illetve a zsidó történelem iránti érdeklődő turisták. E hitközségi veze-

⁵⁰ Diana Pinto (Paris): „A Jewish place called Europe?”: <https://www.youtube.com/watch?v=eODoHBlxGVU&t=51s>

⁵¹ A „Jewish studies” egy interdiszciplináris tudományterület, amely a zsidó nép történelmét, kultúráját, irodalmát, filozófiáját és nyelveit kutatja az ókortól napjainkig. Magyarul még nincs kialakult egyezmény arról, hogyan lehetne legjobban lefordítani. Gyakran a „judaisztika” nevet használják, de az hagyományosan inkább csak a vallástudományi aspektusra utal. Én ezért Biró Tamás „zsidóságtudomány” kifejezését jobbnak tartom, amit az alábbi írásában javasol, és indokol meg: Biró Tamás: Zsidó vallástudomány: nyilvánvaló elnevezés vagy fából vaskarika? *Magyar Narancs*: Jó ez nekünk? c. blog. 2019. jan. 21. https://magyarnarancs.hu/jo_nekunk/zsido-vallastudomany-nyilvanvalo-elnevezes-vagy-fabol-vaskarika-116627

⁵² <https://mazsihisz.hu/kozossegeink/magyar-zsido-adatbazis/videki-zsinagogak-es-hitkozsegek> Letöltve: 2024. május 24. <https://zsido.com/mindent-a-zsidosagro/zsinagoga-kereso/>

tők így idegenvezetőkké is válnak, és időnként helytörténeti munkát is végeznek: kiadványokat szerkesztenek, múzeumot rendeznek be, stb.⁵³ Érdeemes lenne ezt a tevékenységet láthatóbbá, szervezettebbé tenni, a tartalmáról, módszereiről közösen gondolkodni, különös tekintettel arra, hogy biztosított legyen az utánpótlás. Ezutóbbi azért kihívás mert sok helyen csupán egy-egy ember heroikus munkája tartja fenn a közösségi életet, programokat, másrészt mert egyre kevesebb fiatal van jelen a vidéki zsidó hitközségek életében.

Ami a magyar vidéki zsidó terekből legkevésbé látszik az a Belső Zsidó Közösségi Élet, azaz a szekuláris zsidó terek. Ez az, amit a holokauszt utáni generációk zsidóságtól való elfordulása, népességbeli vesztesége és a szocializmus homogenizáló, anticionista politikája leginkább ellehetetlenített. A rendszerváltás óta tartó elvándorlás és népességcsökkenés pedig tovább nehezíti ennek a szférának a fejlődését. Ugyanakkor az is látszik, hogy vannak – voltak erre próbálkozások, mégpedig a helyismereti kiadványokban is aktív szerepet játszó különböző Magyar-Izraeli Baráti Kör közhasznú szervezetei.⁵⁴

A „Zsidóbarát Semleges Helyek,” azaz a múzeumok, emlékművek és zsidóságtudományi szakok külön elemzést érdemelnének a vidéki zsidó emlékezet tekintetében. A muzealizációban feltehetően szintén azt az irányvonalat kellene követni, amit Fenyves Katalin idézett cikkében a zsidó helytörténetírással kapcsolatban említ: „a külső környezet zsidókra gyakorolt hatása és a zsidók külső környezetre való hatása mellett a zsidók és környezetük egymásra hatása közös fizikai és szimbolikus tereinek és gyakorlatainak vizsgálata”⁵⁵ lehetne a cél.⁵⁶ Bár a 70. évforduló idején még tervben volt a Rumbach Sebestény utcai zsinagóga felújított épületében egy a Kárpát-Medence Zsidóságának történetét feldolgozó múzeum és kiállítás, ez végül lekerült a napirendről. Míg Varsóban már több mint 10 éve megnyílt a POLIN, azaz a Lengyelországi Zsidóság Múzeuma, nálunk nemhogy a Kárpát-medence, vagy a mai Magyarország, de a budapesti zsidóság története sincsen egy helyen megjelenítve. A Magyar Zsidó Múzeum állandó kiállítása egyelőre még

⁵³ A Tom Lantos Intézet A Vidéki zsidóság múltja, jelene, jövője programjának keretében volt szerencsém megismerni Lévia Ibolyát, a nagykanizsai hitközség alelnökét, és Szép Andreát, a soproni hitközség alelnökét, akik mindketten évek, évtizedek óta ápolják e települések zsidó múltját, kiadványokat szerkesztenek, csoportokat és egyéneket vezetnek körbe, és muzeológusként is működnek. Feltételezem, hogy más vidéki hitközségekben is hasonló munkát látnak el a helyi hitközségi vezetők, ami abból is látszik, hogy a kiadványok kiadója sok esetben a helyi hitközség, és olyan kiadvány is született, amit az adott hitközség elnöke írt.

⁵⁴ Az izraeli nagykövetség honlapján 25 Magyar Izraeli Baráti kör van Magyarországon, beleértve Budapestet is, ahol azonban nem adnak meg kapcsolattartót. Ebből is arra következtethetünk, hogy ez a tevékenység jóval aktívabb vidéken, mint a fővárosban.

⁵⁵ Fenyves, 2024.

⁵⁶ A vidéki zsidó helytörténet ügyét fókuszban tartó Budapesti Holokauszt Dokumentációs Központ intézményi vezetősége ezt célként tűzte ki. Ezen koncepció mentén jött létre a Vágyott világok – győri zsidó polgári életvilágok 1867 és 1944 között c. kiállítás is, ami a tervek szerint Győrben lesz majd kiállítva.

nem készült el, a történeti narratíva bemutatása helyett a zsidó vallás rítusaihoz kötődő tárgyak tematikus (magyarázó felirat nélküli) összességét láthatjuk.

Vidéken az elmúlt pár évben, főleg Európai Unió támogatásból jött létre egy-két zsidó helytörténeti kiállítótér, múzeum. Ennek oka lehet többek között a magyarországi zsidók tárgyi emlékeinek hiánya, illetve hogy azok másutt vannak (pl. a Budapesti Zsidó Múzeumban). Sokáig az egyetlen vidéki zsidó múzeum az 1960-as években feltárt soproni középkori Ózsinagóga múzeuma volt, aminek a kiállítási része már igényelne némi felújítást. 2022-ben, a Magyar Zsidó Örökség zarándokútja elnevezésű Európai Unió projekt keretében a MAZSIHISZ újabb múzeumokat, kiállítótereket hozott létre: ekkor nyílt a Miskolci Zsidó Múzeum és Látogatóközpont, ami a miskolci orthodox zsidóság történetét dolgozza fel, valamint kiállítóterek Makón és Nagykállón.⁵⁷ A felülről jövő EU-s projekten túl van arra is példa, hogy egy közösség alulról szervezi saját történetének muzealizációját: erre példa a 2018-ban nyílt állandó „vallás- és helytörténeti” kiállítás Győrben a Menházban.

Az erőforrások legjobb felhasználása miatt, és a zsidó és nem zsidó felek együttműködésének elősegítése végett, a források (és információk) fragmentációja, valamint a szakmai színvonal megőrzése érdekében feltehetően nem is különálló vidéki zsidó múzeumok létrehozása lehetne a fő cél, hanem a városi / megyei múzeumok – és könyvtárak – gyűjteményének bevonásával a meglévő múzeumok állandó kiállításait kiegészítő egységek létrehozása, időszakos, és akár állandóvá váló kiállítások felállítása. Példaértékű lehet a 70. évforduló alkalmával biztosított Civil Alap állami támogatásából létrejött szombathelyi *Szemtől szemben. Képek az elhurcolt szombathelyi zsidóság történetéből* c. kiállítás, melynek első változata a Savaria múzeum kb. 500 darabos fotógyűjteményére épült. A kiállítás és az azt megelőző kutatás ötlete itt is (mint sok más esetben) egy lelkes, érdeklődő muzeológus kezdeményezése volt, bár ez az érdeklődés nem a holokauszt, még csak nem is a helyi zsidóság témaköréből indult ki. Kelbert Krisztina, a kiállítás kurátora a „végzet asszonya” témát kutatva bukkant rá a Knebel fotográfusdinasztia hagyatékában egy 1929-es Salome jelmezre képre. Miután rájött, hogy a fotón látható Schwartz Gabriellát a holokauszt során meggyilkolták, elhatározta, hogy más szombathelyi zsidó családok és személyek történetét is felkutatja.⁵⁸

A Savaria múzeumnak a *Szemtől szemben* kiállítás révén úgy tűnik sikerült egy valódi „Zsidóbarát Semleges Teret” létrehozni, olyannyira, hogy az

⁵⁷ A miskolci kiállításról ld. György Árpád Hunor disszertációját *Egy kiállítási designkonceptió margójára. A hagyomány útjai. A miskolci zsidóság a polgárosodás és a vallási reneszánsz között*. (Pécsi Tudományegyetem, MIK Breuer Marcell Doktori Iskola, 2023) <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34988>

⁵⁸ Ld. erről: Kalcics Ildikó: Visszakaptuk emléküket *Szombat.org*, 2015. szeptember 14. <https://www.szombat.org/politika/visszakaptuk-emlekuket-2>

emlékévből az emlékezetpolitikai botrány miatt kimaradó⁵⁹ Szombathelyi Zsidó Hitközség a kiállítás megnyitása után még a 2014-es év folyamán partnerséget alakított ki a múzeummal. A projekt sikerességét fémjelzi, hogy pár évvel a kiállítás létrehozását követően az önkormányzat és a MAZSIHISZ támogatásával a felújított egykori zsidó elemi iskola épületében megnyílt annak bővített és mostanra állandó verziója, amihez a „szombathelyi zsidó diaszpórából” további 500 fotó érkezett.⁶⁰ A kiállítás története így vált egy teljesen más témájú kutatásból, egy értékes ámde elfeledett archívum életre keltésén keresztül kollektív emlékezeti esemény és emlékhely létrejöttének történetévé. A személyes emlékezet tárgyai, azaz a zsidó családok birtokában lévő fotók e sikeres kezdeményezés révén pedig a társadalmi emlékezet részévé válhattak, és alulnézetből felülírták az emlékezetpolitika által ásott árkokat.

Hasonló, bár némileg viszontagságosabb ívet járt be a pápai *Elfeledett szomszédaink. Családok, sorsok, történetek a pápai zsidóság két évszázadából* című kiállítás, amit Gyekicki András, pápai születésű jogász, szociológus kezdeményezett, és ami 2012-ben nyílt meg a pápai nagyzsinagógában. A zsinagógában a mai napig látható kiállításban látható háttéranyag 2023 végén jelent meg könyv formátumban. Egy-egy kiállítás hatását mutatja, hogy Gyekicki Andrást egy lengyel kiállítás ihlette meg a nagy szabású projekt létrehozására, majd pár évvel később a pápai kiállítás ihlette meg dr. Tárkányi Sándort, aki szintén a 2014-es emlékév során hozta létre az azóta is látható, és könyv formájában is megjelen *Elfeledett Soproniak* című kiállítást.

Ezen nagyobb szabású projektek mellett említést kell tennünk a kisebb léptékű kiállításokról is, melyeknek híre nem mindig jut el az ország többi részébe. A teljesség igénye nélkül néhány ezek közül: 2023 nyarán Vácott kiállítás nyílt *És akkor becsukták az ablakokat. Emlékek a váci zsidóság életéről és sorsáról* címmel, a helyi levéltár szervezésében,⁶¹ 2021-től kezdődően évente egy-egy zsidó család történetét feldolgozó kiállításorozat a szegedi zsinagógában a hitközség és a zsidó archívum szervezésében,⁶² szintén 2021-ben nyílt meg a felújított berettyóújfalui

⁵⁹ A MAZSHISZ 2014-ben nem vett részt a magyar kormány által a holokauszt 70. évfordulójának alkalmából meghirdetett emlékéven, többek között a Német megszállás emlékművével kapcsolatos vita miatt, így a MAZSIHISZ-hez tartozó szombathelyi hitközség is kimaradt.

⁶⁰ Ld. erről például Kalcsics, 2015. és Kalcsics Ildikó: *Műltfeldolgozás, megbékélés? Szombat.org*. 2015.12. 26. <http://www.szombat.org/kultura-muveszetek/multfeldolgozas-megbekeles-es-vajda>, 2016.

⁶¹ Az időszakos kiállítás angol és magyar nyelvű katalógusa megtalálható a Fővárosi Szabó Ervin könyvtárban.

⁶² Az első kiállítás 2021-ben az „Eltűnt családok nyomában – a Holtzerek.” Ezt követte ugyanitt 2022-ben ugyanennek a sorozatnak a második része, az „Eltűnt családok nyomában 2. Tardos-Taussig Ármin” c. kiállítás, amelyhez jelen tanulmány elkészülésével egy időben jelent meg a katalógus „A művész kitért ajtaja” címmel. 2023-ban a sorozat harmadik részékén a „Lengyel bútoros család” történetét feldolgozta fel.

zsinagógában a helytörténeti kiállítás,⁶³ 2022-ben Töketerében a Dél-Zemplén múzeumban zemplén-sárosi zsidó nők deportálásáról⁶⁴ – és ezek csak azok, amiket az interneten egy egyszerű keresés folytán megtaláltam.

A „Zsidóbarát Semleges Helyekként” funkcionáló emlékművek tekintetében alapvető adatok és információ hiányában nehéz egyenleget vonni. Sok vidéki helyszínen nincs külön holokauszt emlékmű, vagy ha van, akkor az a „Zsidó-Zsidó Vallásos tereken” belül és nem a „semleges” terekben látható. Számos helyen került emléktábla elhelyezésre, de kérdés, hogy ezek mennyire tudják az aktív emlékezetet segíteni. E kezdeményezések közül az egyik legismertebb és talán a legsikeresebb a Botlatókövek, mely olyan épületek előtt kerülnek elhelyezésre, ahol a II. világháború előtt a holokauszt áldozatává váló emberek éltek. A projektet Magyarországon a vidéki zsidóság területén talán legaktívabb zsidó civil szervezet, a MAZSIKE vette szárnyai alá,⁶⁵ amely sikeresen közvetít egy-egy település önkormányzatai, a projektgazda Günter Demnig német művész és azok között a magánszemélyek között, akik emléket szeretnének állítani. A Botlatókövek, melyekből ma Európában már több, mint negyvenezer került elhelyezésre, 2007 óta vannak jelen Magyarországon.

Az emlékművek mellett említést kell tennünk még az óriási népszerűségnek örvendő sétákról is. A zsidó helytörténeti sétákat, zsinagógabejárásokat sokszor egy adott településen aktív zsidó közösségi vezetők informális keretek között végzik, iskolák és más belföldi látogatók kérésére, így nehéz arról valós képet kapni, hogy pontosan hány ilyen séta történik, kik és hányan vesznek rajtuk részt, és mi hangzik el.⁶⁶ Ezeken túl azonban számos sétáról értesülhet az ember az interneten keresztül is. 2023 során több vidéki helyszínen is voltak zsidó tematikájú séták, úgymint: Veszprémben és környékén a MAZSIKE sétafesztiválja keretében, Kőszegen a Kulturális Örökség Napjainak keretében,⁶⁷ vagy a mosoni zsidó temetőben.⁶⁸ Idén a Biatorbágy Város Értéktár Bizottsága egy sétatempókkal ellátott leprellőt készített „A Biatorbágyi zsidóság nyomában”, és a holokauszt helyi áldozatainak emléktáblát is avatott. Debrecenben és Szegeden pedig helyi turisztikai irodák már

⁶³ <https://zsinagogakulturter.hu/>

⁶⁴ <https://ma7.sk/video/felvideki-naplo/a-zsido-nok-deportalasarol-nyilt-kiallitas-a-del-zemlelni-muzeumban>

⁶⁵ <https://mazsike.hu/projektek/botlatokovek/>

⁶⁶ A Tom Lantos Intézetben a Vidéki zsidóság múltja, jelene, jövője projekt keretében ismertem meg a Nagykanizsai, és soproni hitközséget, melyeknek tagjai ilyen sétákat rendszeresen vezetnek, de erről számolt be a Pápa és Környéke Zsidó Kulturális és Hagyományőrző Egyesület elnöke is.

⁶⁷ <http://oroksegnapok.gov.hu/seta/446>

⁶⁸ https://mnl.gov.hu/mnl/gymismgy1/hirek/seta_a_zsido_temetoben

felvettek a repertorájukba egy-egy zsidó tematikájú sétát, melyet igény szerint biztosítanak az érdeklődőknek.⁶⁹

A zsidó tematikájú emlékművek összegyűjtése, dokumentálása egyelőre még várat magára. 2018-ban jelent meg Szunyogh Szabolcs *Magyar menóra. Zsidó emlékhelyek Magyarországon* c. műve, ami azonban nem az emlékműveket és emléktáblákat rendszerezi, hanem a kulturális emlékezet helyeit ismerteti, például a híresebb zsinagógákat. Erénye, hogy Budapesten túl számos vidéki város főbb zsidó emlékhelyeit is bemutatja. A <http://közterkep.hu> népszerű portálon 2000 után a zsidó szóra összesen 12 találat (emlékmű) van, amiből három budapesti. A Magyar Zsidó Múzeum, a Holokauszt Dokumentációs Központ és a Naményi Ernő Társaság együttműködése keretében létrejött Flódnai adatbázisban 60 holokausztemlékmű fotója szerepel, de ezek fekete-fehér, régi felvételek, és legtöbbször nem tartozik hozzájuk részletes információ arról, mikor, ki állította őket fel, vagy akár a pontos cím, ahol találhatóak.⁷⁰ Érdemes lenne a zsidók emlékezetéhez kapcsolódó emlékművekről egy átfogó kutatást indítani, amiben az emlékművek állításának folyamatára is lenne kritikai reflexió, és egy online adatbázisban szélesebb közönység számára is elérhetővé tenné ezeket.

A Pinto által mint harmadik fő helyszínként megjelölt zsidóságtudományi szakok, egyetemi tanulmányok itthon a lengyel vagy német léptékhez képest szintén szerények, de egy-két vidéki helyen, főként a turizmus révén, növekszik ezeknek a száma is. Jelenleg zsidó tanulmányokat csak Budapesten lehet végezni: az ELTE Assziológiai és Hebraisztikai tanszékén, az Országos Rabbiképző Egyetemen és a Milton Friedman Egyetemen. A vidéki zsidó múlt feltárására az elmúlt években egy pár felsőfokú oktatási intézményben is alakult egy-egy kutatócsoport, melyek működéséről azonban eddig kevés információ lelhető fel. Ilyen a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (iAsk) keretében működő dunántúli zsidósággkutató csoport vagy a Debreceni Zsidó Kulturális és Tudományos Kutatóintézet.⁷¹ A kutatások bemutatására pár évente egy-egy konferencia is létrejön: ilyen volt például a „Volt egyszer egy vidéki zsidóság” című konferencia a Holokauszt Dokumentációs Központban (HDKE) 2019-ben,⁷² az „Új eredmények a Magyarországi zsidósággutatóban” konferencia 2021-ben az OR-ZSE és az ELKH (azóta HUN-REN)

⁶⁹ Debrecenben az Explore Debrecen cég hirdet ilyen sétát, Szegeden pedig a város hivatalos turisztikai irodája. Ld. <https://exploredereceni.hu/debreceni-zsido-oroksege-tematikus-seta/> és <https://szegedtourism.hu/hu/seta-a-szegedi-zsidosag-torteneteben/>

⁷⁰ http://magyarzsido.hu/index.php?option=com_catalogue&view=items&type_id=2&subtype_id=-1&Itemid=19&limitstart=0

⁷¹ https://www.dzsh.hu/content/hu/a_debreceni_zsido_kulturalis_es_tudomanyos_kutatointezet_megnyitoja

⁷² <https://hdke.hu/kutatas/gyujtemeny/kiadvanyok/volt-egyszer-egy-videki-zsidosag/> Letöltve 2024. május 24.

TK Kisebbségkutató Intézete szervezésében,⁷³ vagy a „Jákob sátrai, Izrael hajlékai: sokszínű lokális izraelita világok helytörténeti perspektívában” című konferencia 2023-ban, szintén a HDKE szervezésében.⁷⁴ A vidéki zsidó emlékezet szempontjából biztató fejlemény, hogy a 2023/2024-es tanévben az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola és az AVICENNA Közel-Kelet Kutatások Intézete egy új, Összehasonlító vallástörténet – alkalmazott kulturális tanulmányok MA szakot indított, ami közvetve a vidéki zsidó helytörténeti kutatások hasznosulását és gyarapodását mozdíthatja elő.⁷⁵

A „Digitális csomópontok” kategória az internet, a digitalizáció, a helyspecifikus digitális információk (GPS), és ma egyre inkább a mesterséges intelligencia terjedésével, a „Zsidóbarát Semleges Tér” fontos eleme. Ebben – ahogyan más területen – kicsit talán le vagyunk maradva. A zsidó helytörténettel, elbeszélte történelemmel foglalkozó kutatók, helytörténészek még mindig első sorban offline kiadványokban gondolkodnak, mintha az elektronikus kiadványok presztízse alacsonyabb lenne. Mindez annak ellenére, hogy számos érv szól a digitális kiadványok mellett: egyrészt jóval költséghatékonyabb megoldás, másrészt a gyorsabb, egyszerűbb hozzáférést biztosít a világ bármely tájáról, harmadrészt ökológiai szempontok miatt is, csökkentve a papírfelhasználást. Nemcsak az új kiadványokat kellene digitális formában (is) közzétenni, hanem az eddigi tartalmakat is digitalizálni kellene, és a jogdíjak függvényében egy online zsidó helytörténeti adatbázisban díjmentesen vagy kisebb összeg fejében hozzáférhetővé tenni. Így a digitális tartalmak egyrészt alkalmasak lehetnek a jövő nemzedékeinek megszólítására, de jobban be is tudnák kapcsolni a magyar zsidó hely- és közösségtörténetet a diaszpóra nemzetközi zsidókról, zsidóságról szóló tudástermelésébe.

Érdeemes lenne a már meglévő digitális tartalmakat is egy helyen összegyűjteni, mert abból is számos értékes van, de kevésbé látszanak, fenntartásuk, létrehozásuk azonban külön-külön több erőforrást igényel, mintha az egy platformon tennénk. A Heves Memorial például, ami Heves megye zsidó múltját mutatja be összehasonlítható lenne a Heves Holokauszt és az Egri zsidó polgárok honlappal, hiszen egyébként is mindkettő Orbánné Szegő Ágnes történész keze munkája.⁷⁶ Hasonló a helyzet a Zempléni Regionális Fejlesztési Alapítvány által létrehozott és a Tom Lantos Intézet által is támogatott Sátoraljaújhely zsidó örökségét bemutató Újhelyi

⁷³ A konferencia absztraktfüzete letölthető innen: https://kisebbssegkutato.tk.hu/uploads/files/210930_ABSZTRAKTFUZET.pdf

⁷⁴ <https://hdke.hu/event/jakob-satrai-izrael-hajlekai-helytorteneti-konferencia/> Letöltve 2024. május 24.

⁷⁵ <https://www.szombat.org/hirek-lapszemle/osszehasonlito-vallastortenet-szak-indul-az-orszag-os-rabbikepzo-zsido-egyetemen> Letöltve: 2024. május 25.

⁷⁶ A honlapok a <https://hevesmemorial.hu/>, hevesholokauszt.hu és a <https://egermemorial.hu/> webcímeiken érhetőek el.

Zsidóság honlap és a Zemplén megye zsidóságát bemutató honlapokkal.⁷⁷ Ilyen rendszerező munkát végeztek el az ELTE Hebraisztika Tanszékének kutatói, akik például a zsidó temetőkről készült adattárak adatbázisát hozták létre.⁷⁸

A digitális projektek között szintén érdemes említeni a MAZSIHISZ, a Cödoko Alapítvány, a Zsidó Világkongresszus és a magyar állam támogatásával létrejött online felületet, ahonnan 12 vidéki és 2 budapesti zsinagógát lehet virtuálisan bejárni.⁷⁹ A Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma 2018–2019 során először kapott pályázati támogatást arra, hogy dokumentumait digitalizálja, tárgyszavazza. A projekt weboldalán nem csak a digitalizált dokumentumok érhetőek el, de számos ajánlott kutatási téma is megnevezésre került.⁸⁰ A projekt sikeréhez nagy mértékben hozzájárult, hogy az archívumban hetente egy nyílt nap van, és hogy számos önkéntes dolgozik, akik elsősorban értelmiségi nyugdíjasok.

Az elmúlt években több mobilapplikáció is készült, melyek egy-egy zsidó temető adatait tartalmazzák, helyspecifikus módon, például a debreceni és a salgótarjáni temetőkhöz.⁸¹ Szintén mobilapplikáció formájában érhető el a USC Shoah Foundation *iwalk* projektje, melyet a Zachor Alapítvány adaptált, ezen keresztül jelenleg 17 vidéki város zsidó helytörténetével ismerkedhetnek meg a Zachor oktatási programjaiban részt vevő diákok. Az *iwalks* mobilapplikációba felöltött információkat és elgondolkodtató kérdéseket egyébként bárki, bárhol elérheti.

Aktorok

Hogy meghatározzuk, kik állnak e kezdeményezések mögött, térjünk vissza egy kicsit a fent említett bibliográfiához. A legtöbb mű szerzőjét sikerült beazonosítani foglalkozását tekintve. A legtöbben tanárok és történészek, de sok közöttük a helytörténész, muzeológus, levéltáros, könyvtáros, zsidó hitközségi vezető is (vagy ezek kombinációi), és elvétve akad közöttük egy-egy író, művészettörténész, idegenvezető, közgazdász, építész, néprajzkutató, sőt eredeti végzettségét tekintve több mérnök és vegyészmérnök is.

A szerzők zsidósághoz való viszonya, kötődése sokféle, és sok esetben nem is egyértelműen megállapítható, hacsak az adott személy erről nem írt vagy beszélt valahol, valamikor. A spektrum ugyanakkor látszik: van közöttük holokauszt-túlélő, és az ő leszármazottjai, de vannak sokan (talán még többen) olyanok, akik

⁷⁷ A két honlap az alábbi linkeken érhető el: <https://ujhelyizsidóság.hu/> és <https://zemplenezsidóság.hu/>

⁷⁸ <https://www.hebraisztika.hu/site/pageprocess.htm?id=307>

⁷⁹ <https://tudastar.mazsihisz.hu/>

⁸⁰ <http://szegedjewisharchive.org/>

⁸¹ A debreceni app adatait tartalmazó honlap az alábbi linken érhető el: <https://debrecenizsidotemeto.erd.hu/>

nem zsidókként kezdtek el a helyi zsidók történetével foglalkozni, és adott esetben korábban alig, vagy egyáltalán nem volt a zsidósággal és zsidókkal kapcsolatuk.

Egy másik, szintén fontos meghatározója lehet egy-egy szerzőnek az adott helyhez való viszonya: vannak, akik egy hely szülöttjei, és családjukkal generációk óta ott élnek. A zsidó szerzők esetében ez egyben azt jelenti, hogy a holokauszt után visszatértek szülőhelyükre, és ott folytatták életüket, illetve már ott születtek, holokauszt túlélők gyermekeiként.⁸² Mások, ez főként a harmadgenerációra igaz, már egy másik magyar városban (leggyakrabban Budapesten), vagy külföldön élnek, és onnan tekintenek vissza az identitásukban fontos szerepet játszó vidéki zsidóság egy-egy helyi szeletére.⁸³

A helyben lévők helyzeti előnyben vannak: Kovács Imre Attila a helytörténet-szek jellemzése során találóan jegyzi meg, hogy a lokalitáshoz való viszonyuk miatt a helyiek számára ők hitelesebbek mint egy adott esetben szakképzettebb történész: „Amennyivel kisebb a [helytörténész] történész-céhen belüli presztízse, annyival többre tartják odahaza a közösséghez-tartozását, a település szokásjogában való jártasságát és magától értetődő lokálpatriotizmusát.”⁸⁴ Az adott helyről elszármazottaknak ez a presztízsz egy kicsit talán még kijár, hiszen ők még ismerhetik felmenőik történeteit. Akik viszont úgy költöznek egy adott településre, hogy nincs hozzá kötődésük, talán azért vannak helyzeti előnyben, mert őket nem kötik bizonyos helyi érzékenységek: számukra nem csak a zsidó múlt, de a holokauszt helytörténete is virtuális valóság, így talán bátrabban közelítenek e témához.

Végül, említést kell tennünk a generációs hovatartozásról (1), és a virtuális (vagy kollektív) identitásról (2), melyek szintén befolyásolják, hogy az adott aktor hogyan viszonyul egy hely zsidó történetéhez, és milyen eszközei vannak e viszonyulás kifejezésére. A generációs felosztás zsidósággal kutatásban használt főbb kategóriái, a nem zsidó társadalomra is relevánsak lehetnek: az 1945 előtt születettek (mint első generáció), az 1945 után születettek (mint másodgeneráció), és a másodgeneráció leszármazottjai (harmadgeneráció). A virtuális kollektív identitás alatt azt értem, hogy vannak esetek, amikor olyan emberek kapcsolódnak be egy-egy helyiség múltjának konstruálásába, akik sosem éltek a településen: ilyenek például azok a haszid zsidók, akik a bodrogkeresztúri csodarabbi hírneve miatt kezdenek el az adott településről kutatni. De ugyanilyen kollektív (virtuális) narratívákra kapcsolódunk turistaként is. E kategóriák természetesen nem kizárólagosak, hiszen lehet valaki egyszerre másodgenerációs zsidó, történész, aki csak virtuálisan

⁸² Ilyen például a debreceni Halmos Sándor <https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/megemlekezések/gyasz-elhunyt-halmos-sandor-a-dzsh-volt-igazgatoja>, vagy a szegedi Lányi Pál.

⁸³ Ilyen például Somodi Henrietta, <https://eccehomok.hu/somodi-henrietta-kecskemeti-ortodox-zsinagoga-elt-27-eket>

⁸⁴ Kovács Imre Attila: Naiv vagy szentimentális legyen a helytörténész? In: Kovács Imre Attila (szerk.) *Imago parvi mundi*. Hódmezővásárhely: Emlékpont, 2017. 63. Idézi: Fenyves, 2024.

kapcsolódik egy település múltjához, vagy harmadgenerációs nemzsidó etnográfus, aki az adott településen él, stb.

Az első generáció tagjai közül úgy tűnik, elsősorban a zsidók járultak hozzá egy hely zsidó történetének konstruálásához, a helyi tudástermeléshez, többnyire visszaemlékezésekkel, memoárokkal, de egy-egy történeti ambícióval ellátott munka is született.⁸⁵ Ilyen például Sólyom Schwartz László *Zsidó Múlt Kiskőrösön* című munkája, amit a szerző 1986-ban, írógéppel rögzített, és amit akkor fénymásolatban terjesztett. A mű a szerző visszaemlékezésén túl számos történeti dokumentumot is tartalmaz az alföldi város zsidó múltjának rekonstruálása végett.⁸⁶ Sólyom Schwartz László egyébként a könyv megírása idején már nem Kiskőrösön, hanem Budapesten élt.

A második generáció tagjai között már sokkal gyakoribb a nem zsidók részvétele a tudástermelésben. Ők elsősorban tudományos kutatómunkával, emléknappokkal, emléktáblákkal, kiállításokkal járulnak hozzá a múlt rekonstrukciójához. Ők azok, akik eddig a legnagyobb arányban vezetői, munkatársai azoknak az intézményeknek, melyek ezt a közművelődési munkát végzik (könyvtárak, múzeumok, oktatási intézmények, hitközségek, stb.), és akik részben már nyugdíjasok, de ez sem akadályozza őket a további munkában. Tagjaik gyakran civil szervezetekben való részvételen keresztül teremtették meg a munka feltételeit, melyek között vannak olyanok, amelyek kifejezetten a zsidó emlékezet ápolására jöttek létre, mások általánosabb, lokálpatrióta célokért. Megint mások a zsidó közösség tagjainak közösségi intézményeiben vállaltak aktív szerepet. Számos a II. világháború után született zsidó és nem zsidó történész, pedagógus, muzeológus vállalkozott arra, hogy egy-egy kisebb település múltját levéltári források és interjúk alapján feltárja, és könyv, esetleg kiállítás formájában a nagyközönség elé tárja.

A harmadik generáció tagjai egyelőre kisebb mértékben kapcsolódtak be ebbe a munkába, és egy-egy kivételen kívül kevésbé is látszanak. Közülük egyik legismertebb az eredeti szakmáját tekintve vegyészmérnök Cseh Viktor, aki a *Zsidó örökség: vidéki zsidó hitközségek Magyarországon* című, 2021-ben megjelent monumentális (788 oldalas) munkája révén, de említést tehetünk Jakab Réka történészről is, akinek a pápai zsidókról szóló könyve a 2014-es emlékévből jelent meg, vagy Somodi Henrietta művészettörténészről, aki Bács-Kiskun vármegye zsidóságát kutatja több évtizede, és akinek 2017-ben jelent meg a kecskeméti orthodoxiáról írt könyve. Újszerű és hiánypótló kezdeményezés a szintén harmadgenerációs *Bennem Élő Eredet* online hírmagazin is,⁸⁷ melynek tagjai cikkekkel, interjúkkal és rövid videókkal igyekeznek a történelmi és kortárs vidéki zsidó életet és aktorait dokumentálni.

⁸⁵ Ezek az első generációs munkák műfaji rokonságot mutatnak az elszármazotti közösségek által közzétett Jizkor-könyvekkel.

⁸⁶ A könyvet a MAZSIHISZ Közép-Magyarországi Területi Csoportja a 2014-es Civil Alap támogatásával 2016-ban könyv formájában is megjelentette.

⁸⁷ <https://bennemeloredet.hu/>

Szintén említésre méltó a harmadgenerációs Harsányi Péter szociológus is, aki Ercsi zsidó múltját feltáró *Hermann szomszéd* projektjével híresült el, vagy Balogh István, aki Tótkomlóson nőtt föl, ahol akkor már nem éltek zsidók, és aki nagymamájától hallott történetek miatt kezdett el érdeklődni a téma iránt. Később számos vidéki temető történeti feltárását végezte el, és ma az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem docense, tanszékvezetője.⁸⁸ Jó példája ez annak, hogy hogyan válhatnak a zsidóságtanulmányok a Pinto által megnevezett „Zsidóbarát Semleges Terekké.” Hogy a harmadik generáció mennyire tudja majd az örökségvédelem feladatát átvenni, azt nehezíti a vidékről való elvándorlás, a forráshiány és az idő múlása, a felejtés is. A jó hír az, hogy az előző generációk e nehéz körülmények ellenére is jelentős kutatómunkát végeztek el. Ennek szélesebb körben való megismertetése, digitalizációja, kiegészítése, kritikája és korrekciója a következő nemzedékek feladata.

Összegzés, ötletek és javaslatok

A vidéki zsidók múltját az elmúlt évtizedekben számos értékes kezdeményezés tűzte zászlajára, sokszáz ember és szervezet kitartó munkája révén, gazdag, komplex tudásanyag halmozódott fel. Ugyanakkor e tudás, és e tevékenységek kevéssé látványosak, nehezen hozzáférhetőek, és sokszor egymáshoz képest is izoláltak. Egy-egy kiállításról, vagy egy újonnan elkészült műről sokszor csak a helyi sajtó számol be. Hasznos és előremutató lenne, ha a jelen írásban egy-egy példával fémjelzett kezdeményezéseket egy kutatócsoport összegyűjtené, értékelné, és ha egyben a projekteket létrehozók és működtetők között intenzívebb, formális szintű párbeszéd kezdődne a jó gyakorlatokról, és a következő évek, évtizedek legsürgetőbb feladatairól. E műhelyek a magyar diskurzus élénkítése, láthatóvá tétele mellett arra is vállalkozhatnának, hogy a külföldi (pl. lengyel) jógyakorlatokat honosítják.

Fontos lenne ezen kívül folytatni a zsidó helyismereti munkák, források, projektek digitalizációját is. Ezeket az új és már meglévő anyagokat lehetne egy portálon lehetne összegyűjteni, ahol tematikusan kereshetővé válnának, és egymással is könnyebben szinergiába léphetnének. Végül, de nem utolsó sorban érdemes lenne nem csak a kerek évfordulók alkalmával, de azoktól függetlenül is állami pályázatokat kiírni a zsidó múlt kutatására és az ebben a tevékenységben résztvevő

⁸⁸ A Hermann szomszéd projektről a szerző blogján lehet olvasni az alábbi weboldalon: <https://hermannszomszed.blog.hu/> valamint tartozik hozzá egy Facebook oldal is: <https://www.facebook.com/hermannszomszed/> A projektet elindító és vezető Harsányi Péterrel készített interjú 2021-ben a Bennem Élő Eredet stábjában, ami az alábbi linken olvasható: <https://bennemeloeredet.hu/2021/08/26/hermann-szomszed-felszamolna-a-zsido-szo-kenyelmetlenseget/>. Az akkor 19 éves Balogh Istvánnal 2005. március 22-én készített interjút Végső István, amit az alábbi oldalon lehet elérni: <http://media.bibl.u-szeged.hu/linklap/images/cikkek/linklapold/rportre/20050322/balogh.html>

emberek, intézmények közötti tapasztalatcsere konferenciák, szimpóziumok és műhelymunkák keretében. Ezen forrásokat szakmai alapon megállapított prioritások mentén, egy szakmai zsűri értékelése alapján kellene kiosztani zsidó és nem zsidó civil szervezetek között.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ábrahám Vera – Pataricza Dóra: 240 év dobozokban – A Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma. *Targum*, 2, 2022. 153–169. <https://www.targum.academy/targum-2022-2-9/>
- Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan – Atelier, 2006.
- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz, 2004.
- Bényei Miklós: *A helyismereti munka alapjai*. Budapest: Könyvtári Intézet, 2002.
- Biró Tamás: Zsidó vallástudomány: Nyilvánvaló elnevezés vagy fából vaskariká? *MagyarNarancs*, Jó ez nekünk? blog 2019. https://magyarnarancs.hu/jo_nekunk/zsido-vallastudomany-nyilvanvalo-elnevezes-vagy-fabol-vaskarika-116627.
- Csurgó Bernadett: A vidék nosztalgija. Kulturális örökség, turizmus- és közösség-szervezés három észak-alföldi kistérségben. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 2, 2 (2014). <https://socio.hu/index.php/so/article/view/434>.
- Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva (szerk.): *...És hol a vidék zsidósága? : Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről*. Budapest – Debrecen: [Centrál-Európa Alapítvány] – [Kossuth Lajos Tudományegyetem], 1994.
- Fenyves Katalin: Mi a zsidó helytörténet és mivégre tanulmányozzuk? *Hurbán*, 2024. (Megjelenés alatt)
- Gantner Eszter – Kovács Máttyás: Altering Alternatives: Mapping Jewish Subcultures in Budapest. In: Julia Brauch – Anna Lipphardt – Alexandra Nocke (Eds.): *Jewish Topographies: Visions of Space, Traditions of Place*. Aldershot: Ashgate, 2008. 139–158.
- Gruber, Ruth Ellen: *Virtually Jewish. Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkeley: University of California Press, 2002.
- Gruber, Ruth Ellen: Beyond Virtually Jewish: New Authenticities and Real Imaginary Spaces in Europe. *Jewish Quarterly Review*, 99, no. 4 (2009), 487–504. https://www.academia.edu/1091492/Beyond_Virtually_Jewish_New_Authenticities_and_Real_Imaginary_Spaces_in_Europe.
- Gruber, Ruth Ellen (Várnai Pál, ford.): Virtuális Zsidók. *Szombat Online Zsidó Politikai és Kulturális Folyóirat*, 2002. <https://www.szombat.org/archivum/ruth-ellen-gruber-virtualis-zsidok-1352774051>.

- György Árpád Hunor: *Egy kiállítási designkonceptió margójára. A hagyomány útjai. A miskolci zsidóság a polgárosodás és a vallási reneszánsz között*. PhD Diss, Pécsi Tudományegyetem, MIK Breuer Marcell Doktori Iskola, 2023. <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34988>
- Haraszi György: *Hágár országában. Hitközség-történeti monográfiák, [nagyobb] helytörténeti tanulmányok és leírások a történeti Magyarország zsidó közösségeiről*. Budapest: MTA-OR-ZSE Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoportja és az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 2008.
- Hobsbawm, Eric: *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridgeshire – New York: Cambridge University Press, 1983.
- Kalcsics Ildikó: Múltfeldolgozás, megbékélés? *Szombat Online Zsidó Politikai és Kulturális Folyóirat*, 2015. <http://www.szombat.org/kultura-muveszetek/multfeldolgozas-megbekeles>.
- Kalcsics Ildikó: Visszakaptuk emléküket. *Szombat Online Zsidó Politikai és Kulturális Folyóirat*, 2015. <https://www.szombat.org/politika/visszakaptuk-emlekuket-2>.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara: *Destination Culture: Tourism, Museum and Heritage*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Klein Rudolf. A feledés ellenében – Eltűnt zsidó közösségek újjászületett zsinagógái a Kárpát-medencében. *Targum*, 1, 2022. <https://www.targum.academy/targum-2022-1-7/>.
- Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. Pozsony: Kalligram, 2012.
- Konrád Miklós: A magyarországi zsidó helytörténetírás. Áttekintés és kívánságlista. *Múlt és Jövő*, 2023, no. 3. 85–97. <https://real.mtak.hu/178888/>.
- Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003, no. 3. 5–39.
- Kovács András Donát – Farkas Jenő Zsolt – Perger Éva: „A vidék fogalma, lehatárolása és új tipológiai kísérlete,” *Tér és Társadalom*, 29, no. 1 (2015): 11–34. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2674>.
- Lehrer, Erica: Can There Be a Conciliatory Heritage? *International Journal of Heritage Studies*, 16, no. 4–5. (2010), 269–288.
- Lowenthal, David: *The Past Is a Foreign Country*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1985.
- Pinto, Diana: *A New Jewish Identity for Post-1989 Europe*. London: Institute for Jewish Policy Research, 1996.
- Szabó Kitti: Holokauszt 80: Hogyan kell „jól” emlékezni? Viták a MAZSÖK pályázati döntéseiről. *Szombat Online Zsidó Politikai és Kulturális Folyóirat*, 2024. <https://www.szombat.org/politika/holokauszt-80-hogyan-kell-jol-emlekezni-vitak-a-mazsok-palyazati-donteseirol>
- Vajda Júlia: Kötelességünk, de van-e bátorságunk hozzá? *Beszélő*, 2016. <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/kotelessegunk-de-van-e-batorsagunk-hozza>.